

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ОХОРОНИ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

THE STATE OF RESEARCH ON THE CRIMINAL LAW PROTECTION OF THE ELECTION PROCESS IN UKRAINE

Колодін Д.О., к. ю. н., доцент,
декан факультету цивільної та господарської юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

Веретільник А.І., студентка II курсу магістратури
факультету цивільної та господарської юстиції
Національний університет «Одеська юридична академія»

У статті проаналізовано стан дослідження кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні та звернено увагу на особливості забезпечення виборчого процесу кримінально-правовими інструментами в Україні.

Як відомо, політичні процеси щодо передачі публічної влади в Україні функціонують за певними правилами та забезпечуються гарантіями. Однією з таких гарантій є кримінально-правова охорона виборчого процесу. Держава, як гарант забезпечення охорони виборчого процесу вживає заходів для реального здійснення кримінально-правової охорони. Належний стан правовідносин у вказаній сфері має надзвичайно важливе значення для забезпечення стабільності функціонування державних інституцій і держави загалом.

Враховуючи динамічність виборчого законодавства, порушення у сфері виборчого процесу набувають абсолютно нових форм. Це свідчить про необхідність швидкої реакції уповноважених державних органів на відповідні зміни та доцільність запровадження нових інструментів для запобігання порушенням виборчого законодавства. В цьому контексті важливу роль відіграє стан дослідження кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні, адже саме завдяки науковому обґрунтуванню та тлумаченню може бути виявлено проблемні питання щодо кримінально-карних діянь щодо виборчого процесу та вчасно вжито заходів для уникнення нових форм порушення виборчого законодавства. З огляду на вищевказане, існує нагальна необхідність проаналізувати стан дослідження кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні.

У результаті здійсненого дослідження автори статті дійшли висновку, що держава передбачила механізми захисту виборчих прав громадян, проте рівень відповідних порушень все одно не знижується. Збереження високого рівня порушень виборчих прав громадян під час виборчого процесу зумовлене недотриманням державою принципу невідворотності покарання за вчинення правопорушення. Автори статті пропонують конкретні кроки, спрямовані на посилення забезпечення виборчих прав громадян.

Ключові слова: вибори, дослідження, кримінально-правова охорона, виборчий процес, забезпечення прав.

The article analyzes the state of research on the criminal law protection of the election process in Ukraine and draws attention to the peculiarities of ensuring the election process with criminal law instruments in Ukraine.

It is known, that political processes regarding the transfer of public power in Ukraine function according to certain rules and are provided with guarantees. One of such guarantees is the criminal law protection of the election process. The state, as the guarantor of the protection of the election process, takes measures for the real implementation of criminal law protection. The proper state of legal relations in the specified area is extremely important for ensuring the stability of the functioning of state institutions and the state in general.

Taking into account the dynamic nature of the electoral legislation, violations in the sphere of the electoral process take on completely new forms. This indicates the need for a quick reaction of authorized state bodies to relevant changes and the expediency of introducing new tools to prevent violations of election legislation. In this context, the state of criminal law protection of the election process in Ukraine plays an important role, because it is thanks to scientific justification and interpretation that problematic issues regarding criminal and penal actions related to the election process can be identified and timely measures can be taken to avoid new forms of violation of the election legislation. In view of the above, there is an urgent need to analyze the state of research on the criminal law protection of the election process in Ukraine.

As a result of the research, the authors of the article came to the conclusion that the state has provided mechanisms to protect the electoral rights of citizens, but the level of relevant violations still does not decrease. The preservation of a high level of violations of the voting rights of citizens during the election process is caused by the state's non-compliance with the principle of the inevitability of punishment for the commission of an offense. The authors of the article propose concrete steps aimed at strengthening the provision of voting rights of citizens.

Key words: elections, research, criminal law protection, electoral process, ensuring rights.

Питанню дослідження виборчого процесу в Україні та закордоном приділяло увагу багато науковців. Однак щодо дослідження кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні відсутня велика кількість наукових робіт.

Розглянемо стан дослідження кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні детальніше.

Зокрема, Васильєва О. І. та Дейдей Д. М. розглянули шляхи захисту виборчих прав громадян у період місцевих виборів. Зокрема авторами проаналізовано шляхи захисту виборчих прав та зроблено висновки про те, що велика кількість правопорушень у сфері виборчого процесу існує тому, що суб'єкти виборчого процесу сумніваються у невідворотності покарання за вчинення кримінально-карних діянь. Науковці звернули увагу на причинно-наслідковий зв'язок між прийняттям Виборчого кодексу України [1] та змінами до КК України. Так, було внесено зміни до статті 157 «Перешкоджання здійсненню вибор-

чого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму, чи діяльності спеціального спостерігача» Розділу 5 «Злочини проти виборчих, трудових або інших особистих прав і свобод людини і громадянина» (статті 157–184) Кримінального кодексу України [2] зазначено, що перешкоджання вільному здійсненню громадянином свого виборчого права, перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого процесу, члена виборчої комісії або офіційного спостерігача при виконанні ними своїх повноважень, поєднані з підкупом, обманом або примушуванням, а також ухилення члена виборчої комісії у роботі комісії без поважних причин – караються штрафом від трьохсот до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до двох років, або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк від одного до трьох років. Автори вважають за необхідне

оприлюднювати інформації про результати розслідувань та винесення судових рішень, які пов'язані із порушенням виборчого законодавства, а також при активній громадянській позиції населення. Також уникнути правопорушень у сфері виборів може допомогти єдина система професійних виборчих комісій, частина керівників або членів яких працюватимуть на постійній основі та за своїм статусом, повноваженнями, правами та обов'язками прирівнюватимуться до публічних службовців. Це дозволить вирішити питання деполітизації та підвищення компетентності членів виборчих комісій [4, с. 69].

Особливості та проблемні питання виборчої системи України розглянула Гербут Н. До прикладу, авторка звернула увагу, що для того, щоб демократичні процеси (в тому числі і оптимізація виборчої системи) в країні мали місце, необхідна активна діяльність громадянського суспільства. Однак, у взаємодії «держава-суспільство», у держави наявна незрівнянно більша кількість засобів впливу на суспільство, ніж у суспільства на державу. На думку дослідниці, Україні потрібні нові механізми впливу громадянського суспільства на прийняття і реалізацію правових норм [5, с. 54].

Питання юридичної відповідальності за порушення виборчого законодавства розглянули Голобутовський Р. та Сидоренко А. Автори наголосили, що юридична відповідальність, встановлена законом за порушення виборчого законодавства, є важливою гарантією реального здійснення народного волевиявлення та виступає як одна з правових гарантій вільних і демократичних виборів. Щодо кримінальної відповідальності, автори зауважили, що до Кримінального кодексу України [2], нарівні з основним виборчим законодавством, неодноразово вносились зміни щодо криміналізації та декриміналізації злочинних діянь та порушення виборчого законодавства характеризуються специфічним об'єктом посягання. Кримінальна відповідальність за порушення виборчого законодавства настає за вчинення злочинів, передбачених Розділом V Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина Кримінального кодексу України [2]. Основним аргументом на користь вищезазначеного є те, що вдосконалення законодавства відповідає швидкій адаптації суб'єктів злочинної діяльності та винайденню ними нових методів вчинення правопорушень, у тому числі у сфері досліджуваних відносин [6, с. 109].

Аналіз проблем захисту виборчих прав громадян у контексті побудови громадянського суспільства здійснив Заворотченко Т. М. У дослідженні науковця приділено увагу усуненню перешкод у реалізації виборчого права (активного та пасивного). Зокрема, у роботі йдеться про те, що притягнення до кримінальної відповідальності членів виборчих комісій на практиці не є достатньо ефективним засобом боротьби з порушеннями в ході виборчих кампаній та про причини низького застосування кримінально-правових санкцій за фальсифікацію виборчих документів та підсумків голосування пояснюється наступними причинами: складність встановлення та доказування даних обставин, особливо ознак, стосовно фальсифікації підсумків голосування; складність встановлення персональної вини члена виборчої комісії, оскільки, як правило, дані порушення здійснюються колегіально, і часом неможливо виявити, дії конкретно кого з членів виборчої комісії стали причиною порушення виборчих прав громадян; політичними факторами у вигляді зв'язку посадових осіб, відповідальних за притягнення підозрюваних членів виборчих комісій з посадовими особами, які ініціюють «політичне замовлення» на певну кількість голосів виборців на користь конкретного кандидата, внаслідок чого виявлення фактів вчинення злочинів певними членами виборчих комісій не входить у «сферу інтересів» вказаних посадових осіб. При цьому зазначені причини

можуть бути усунені завдяки посиленню громадського контролю [7, с. 55]. Тож, у роботі висвітлені окремі проблемні питання забезпечення виборчого процесу, однак увагу щодо кримінально-правової охорони виборчих прав приділено недостатньо.

Загальну характеристику кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина провели Зінченко І. О. та Шевченко Є. В. У дослідженні зауважено, що значна кількість кримінальних правопорушень проти конституційних прав і свобод зосереджена у розділі V Особливої частини КК (32 статті) [2]. Родовим об'єктом указаних кримінальних правопорушень є суспільні відносини, що забезпечують дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина. Безпосереднім об'єктом конкретного злочину чи кримінального проступку є певне, окреме конституційне право чи свобода людини або громадянина, проти яких спрямоване кримінально-протиправне діяння, наприклад, право обирати або бути обраним до органів державної влади чи самоврядування. Та у багатьох кримінальних правопорушеннях проти виборчих прав, крім основного безпосереднього об'єкта, можна виділити і додатковий обов'язковий, чи факультативний об'єкти, якими можуть виступати інші суспільні відносини, наприклад, нормальна діяльність державного апарату (ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 168 КК) тощо. Потерпілими від даних діянь можуть бути як громадяни України, так і іноземці чи особи без громадянства (апатриди). Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених у V розділі Особливої частини КК, характеризується наступними специфічними ознаками: більшість з них можуть бути вчинені як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності; диспозиції указаних статей є банкетними і для з'ясування ознак складів відповідних правопорушень відсилають нас до галузевого законодавства. Деякі кримінальні правопорушення із V розділу Особливої частини КК за своєю законодавчою конструкцією є складеними діяннями. Це, наприклад, ч. 2 ст. 157 КК – «перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, поєднане із застосуванням насильства».

Більшість складів кримінальних правопорушень із V розділу Особливої частини КК мають кваліфікуючі ознаки, тобто такі, що обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію. Найчастіше обтяжуючою обставиною визнається вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб. Ця ознака фігурує в ч. 3 ст. 157 КК. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК кримінальне правопорушення визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку кримінального правопорушення, домовились про спільне його вчинення. Також зауважується, що політичні права і свободи визнаються як можливості людини, які вона має в державному і суспільно-політичному житті і які забезпечують політичне самовизначення і безпосередній вплив на діяльність держави і тому є обов'язковою умовою функціонування всіх інших видів прав, тому що саме вони складають органічну основу системи демократії і виступають як цінності, якими влада має обмежувати себе і на які має орієнтуватися. В розділі V розділі Особливої частини КК до кримінальних правопорушень проти політичних прав і свобод громадян відносяться діяння, передбачені статтями 157, 158, 158¹, 158², 158³, 159, 159¹, 160, 170 КК. Переважна більшість із вказаних діянь посягає на суспільні відносини, що забезпечують право громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування (виборчі відносини) або брати участь в референдумах (референдні відносини). Ці кримінальні правопорушення характеризуються підвищеною суспільною небезпечністю, передбачають покарання у виді позбавлення волі, отже за ступенем тяжкості всі

є злочинами. Суспільна небезпечність виборчих злочинів виявляється у тому, що вони порушують право громадян на вільне волевиявлення у сфері управління державними справами, гарантоване Конституцією України [8, с. 367].

Більш детально злочини, передбачені ст. 157 КК України розглянув Кострицький В. В. Зокрема, здійснений аналіз положень ст. 157 КК України виявив, що, незважаючи на неодноразове їх корегування законодавцем, вони досі потребують удосконалення шляхом унесення як техніко-юридичних правок, так і змістових змін. Враховуючи бланкетний характер ст. 157 КК України, відповідного коригування потребують і норми законодавства про вибори та референдум, необхідним є також прийняття закону про місцеві референдуми [9, с. 86].

Історико-правовий аспект регулювання кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні розглянув Мазур М. М. та звернув увагу на проблемні питання. 05.04.2001 р. було прийнято КК України, який набрав чинності з 1 вересня 2001 р. та містив чотири статті, що стосувалися виборів і референдуму: ст. 157 «Перешкоджання здійсненню виборчого права» (встановлено відповідальність за перешкоджання насильством, обманом, погрозами, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадянином права обирати і бути обраним Президентом України, народним депутатом України, депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатом місцевої ради або сільським, селищним, міським головою, вести передвиборну агітацію); ст. 158 «Неправомірне використання виборчих бюлетенів, підлог виборчих документів або неправильний підрахунок голосів чи неправильне оголошення результатів виборів», (визнано злочинном видачу членом виборчої комісії виборчого бюлетеня особі, яка не внесена до списку виборців, і видачу виборцю виборчих бюлетенів (виборчого бюлетеня) замість інших виборців (ч. 1); «підлог, тобто виготовлення виборчого документа невідповідного зразка чи виготовлення у спосіб, не передбачений законом, внесення до виборчого документа завідомо неправдивих відомостей або будь-яка інша його підробка, а так само використання завідомо підробленого виборчого документа чи виготовленого у спосіб, не передбачений законом» (ч. 2); а також завідомо неправильний підрахунок голосів або завідомо неправильне оголошення результатів виборів); ст. 159 «Порушення таємниці голосування», яка передбачала покарання за умисне порушення таємниці голосування під час проведення передбачених законом України виборів, вчинене членом виборчої комісії або іншою службовою особою з використанням влади чи службового становища; ст. 160 «Порушення законодавства про референдум», що встановила кримінальну відповідальність за «перешкоджання насильством, обманом, погрозою, підкупом або іншим чином вільному здійсненню громадян права брати або не брати участь у референдумі, вести агітацію до дня проведення референдуму» (ч. 1); а також за «підроблення документів референдуму, приписування, завідомо неправильний підрахунок голосів, порушення таємниці голосування, вчинені членом комісії з проведення референдуму або іншою службовою особою» (ч. 3). Хоча текст статей був схожим на статті 127–129¹ КК 1960 року, за виключенням того, що було декриміналізовано перешкоджання роботі виборчої комісії, а також додано деякі кваліфікуючі ознаки та внесено певні незначні правки. У подальшому внаслідок неодноразових змін і доповнень, які вносилися до чинного КК України в 2003 і 2005–2009 роках, статті 157–159 КК істотно трансформувалися й збільшилися за обсягом. Зокрема, у ст. 157 КК знову було криміналізовано перешкоджання роботі члена виборчої комісії (в 2006 році), а також встановлено кримінальну відповідальність за: перешкоджання вільному здійсненню громадянином свого права брати участь у референдумі; перешкоджання діяльності іншого суб'єкта виборчого

процесу, ініціативної групи референдуму, комісії з референдуму, члена ініціативної групи референдуму, члена комісії з референдуму або офіційного спостерігача; ухилення члена виборчої комісії у роботі комісії без поважних причин; втручання службової особи з використанням службового становища у здійснення виборчою комісією чи комісією з референдуму їх повноважень, установлених законом, вчинене шляхом незаконної вимоги чи вказівки з метою вплинути на рішення виборчої комісії чи комісії з референдуму. Положення ст. 158 КК стали значно більш деталізованими та включили нові форми об'єктивної сторони. Форма об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого в ст. 159 КК України, стала охоплювати порушення таємниці голосування не лише під час проведення виборів, але й під час референдуму. Крім того, КК було доповнено статтями 158¹ «Голосування виборцем на виборчій дільниці більше ніж один раз», 158² «Незаконне знищення виборчої документації або документів референдуму» і 159¹ «Порушення порядку фінансування виборчої кампанії кандидата, політичної партії (блоку)». На думку автора, прискіплива увага законодавця до питань вдосконалення кримінально-правових норм, що стосуються процесу виборів, очевидно була обумовлена загостренням протистояння різних політичних сил і їхнім бажанням створити більш-менш ефективним механізм кримінально-правової охорони виборчих прав громадян і виборчих прав відносин. Крім того, на думку автора, швидкоплинність розвитку виборчого законодавства створює потенційну загрозу «відставання» відповідних кримінально-правових норм, які, здебільшого, носять відсильний характер. Та як вбачається з дослідження автора, існує необхідність продовження дослідження перспектив удосконалення кримінально-правових норм, що охороняють виборчі та референдумні права і прав відносини, та, відповідно, вносити необхідні зміни до чинного КК України [10, с. 539].

Стан законодавчих змін щодо кримінальної відповідальності розглянули Парасюк Н. М. та Парасюк В. М. Автор виділив тенденції розвитку кримінального законодавства щодо відповідальності за вчинення виборчих та референдумних злочинів дозволило виділити такі його тенденції: 1) із системи статей розділу V Особливої частини КК України саме статті про виборчі та референдумні злочини найчастіше редагувалися законодавцем. Загалом з моменту набрання чинності КК України до статей 157–160 КК України вносилися зміни одинадцятьма законодавчими актами України; 2) причиною внесення змін до цих статей найчастіше була зміна виборчого законодавства перед черговим волевиявленням громадян України або ж попередження виявлених під час попередньої виборчої кампанії прогалин у механізмі встановлення кримінальної відповідальності за порушення виборчого законодавства; 3) відмінною особливістю законодавчої техніки внесення змін до статей 157–160 КК України є не стільки внесення змін до окремих структурних частини статей, як більшою мірою виклад їх у новій редакції; 4) лише у двох випадках законодавець вдавався до зміни караності виборчих та референдумних злочинів, редагуючи зміст санкцій статей; 5) часті зміни регулятивного законодавства вимагають пильної уваги правозастосовних органів у процесі кваліфікації виборчих та референдумних злочинів, ознаки яких сформульовано у банкетних диспозиціях статей Особливої частини КК України, оскільки не завжди дотримується послідовне використання точності термінології та її дублювання при визначенні змісту кримінально-правової заборони. Автором зроблено висновок, що постійний процес оновлення статей кримінального закону про виборчі та референдумні злочини не сприяє ефективному механізму реалізації заходів кримінально-правового характеру у цій сфері народовладдя [11, с. 194].

Особливості кримінальної відповідальності за перешкоджання здійсненню виборчого або референдумного

права розглянули Тихий В. П. та Мельник М. І. Автори підсумовують, що правильне трактування та застосування змісту положень ст. 157 КК є передумовою, з одного боку, їх правильного застосування, а з іншого – ефективного захисту виборчих та референдних прав громадян кримінально-правовими засобами. При цьому, таке розуміння можливе лише у разі широкого використання норм виборчого права, тобто тих законодавчих приписів, які визначають правила підготовки і проведення виборів, права та обов'язки суб'єктів виборів [12].

Також, об'єктом дослідження Ясь А. О. стала кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України). Зокрема, науковець запропонував нову редакцію статті 157 КК України [13, с. 190].

Таким чином, зважаючи на аналіз досліджень робіт у сфері кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні можна зробити наступні висновки:

1. Кримінально-правова охорона виборчого процесу в Україні має фундаментальне значення для гармонійного розвитку демократичної, правової та соціальної держави та формування системи виборчих органів на засадах прозорості, об'єктивності та рівності.

2. На рівні законодавства визначено шляхи захисту виборчих прав громадян, але збереження чималої кількості правопорушень під час виборчого процесу зумовлене невірою суб'єктів виборчого процесу у невідворотність покарання за їх вчинення. Вважаємо також за необхідне оприлюднення інформації про результати розслідувань та винесення судових рішень, які пов'язані із порушенням виборчого законодавства.

3. Хоча серед науковців тема виборчого процесу та його проблематики викликає чималий інтерес, питання кримінально-правової охорони виборчого процесу досліджено недостатньо. Це зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у даній сфері та більш ґрунтовне дослідження проблематики кримінально-правової охорони виборчого процесу в Україні, адже саме наукова доктрина сприяє втіленню вірних законодавчих змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-ІХ. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 234-ІІІ. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
3. Васильєва О. І., Дейдей Д. М. Шляхи захисту виборчих прав громадян у період місцевих виборів 2020 року. Інвестиції: практика та досвід. 2021. Вип. 2. С. 64–69. http://www.investplan.com.ua/pdf/2_2021/12.pdf
4. Гербут Н. Проблемні питання оптимізації виборчої системи України. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 50. https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/gerbut_problemi.pdf
5. Голобутовський Р., Сидоренко А. Юридична відповідальність за порушення виборчого законодавства. *Науковий журнал «Молодий вчений»*. 2021. Вип. 5 (93). С. 107–110. <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/579/563>
6. Заворотченко Т. М. Проблеми захисту виборчих прав громадян у контексті побудови громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. С. 55–58. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33113/1/ПРОБЛЕМИ%20ЗАХИСТУ%20ВИБОРЧИХ%20ПРАВ%20ГРОМАДЯН%20У%20КОНТЕКСТІ%20ПОБУДОВИ%20ГРОМАДЯНСЬКОГО%20СУСПІЛЬСТВА.pdf>
7. Зінченко І. О., Шевченко Є. В. Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (статті 157–184 КК). Кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян (статті 157–160 КК). *Вісник асоціації кримінального права України*. 2020. Вип. 2 (14). С. 366–406. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:vGSU568j2oEJ:vakp.nlu.edu.ua/article/view/218751/219460+&cd=8&hl=ru&ct=clnk&gl=mt&client=safari>
8. Костицький В. В. Кримінальна відповідальність за злочини передбачені статтею 157 КК України. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. Вип. 3. С. 78–87. <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:7bhKj7cloYMJ:https://journal.dvuv.gov.ua/index.php/journal/article/download/472/411/+&cd=13&hl=ru&ct=clnk&gl=mt&client=safari>
9. Мазур М. В. Злочини проти виборчих прав громадян: історико-правовий аспект. *Молодий вчений*. Вип. 2. 2011. С. 539–545. http://mv-mazur.at.ua/_ld/0/5_FP_index.htm_20.pdf
10. Парасюк Н. М., Парасюк В. М. Регламентация кримінальної відповідальності за виборчі та референдні злочини: стан законодавчих змін. *Юридичний вісник*. Вип. 2 (43). 2017. С. 188–198. https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:zJul_kKx80EJ:https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/11814/15705+&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=mt&client=safari
11. Тихий В. П., Мельник М. І. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого або референдного права. Сайт Верховного Суду України. 2013. [https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/\(print\)/21D3C97D68602A76C2257B7B004CF71F](https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/21D3C97D68602A76C2257B7B004CF71F)
12. Ясь А. О. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії з референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (стаття 157 Кримінального кодексу України). Дисертація. Київ, 2015. 211 с. https://ap.gp.gov.ua/userfiles/file/Academia2016/Yasj_diser.pdf